

Војин Поповић:

О НЕКИМ ПИТАЊИМА VI ГЛАВЕ ПРЕГЛЕДА*
НАЧЕЛНЕ ПРИМЈЕДБЕ

У досадашњој дискусији било је довољно говора о значају *Прегледа историје СКЈ*, тако да нема потребе поново се освртати на то. Друг Радовић је изложио како је текао рад на овом *Прегледу* и констатовао да је због краткоће времена која је ауторима стајала на располагању, због ограничености простора и оскудних радова из ове области у *Прегледу* морало бити пропуста. Такође нас је упознао да је рукопис у преко 200 примјерака достављен на увид и давање примједаба. Овдје ваља додати да је по питању побољшања *Прегледа* одржано и једно савјетовање на Опленцу. Ова дискусија, а и друге, доказују да су аутори имали мало користи од највећег број другова којима су текстови достављени на неку врсту рецензије. Јер, да су они темељитије прегледали рукопис *Прегледа*, данас би овдје било кудикамо мање примједаба. Ово износим због тога што предстоји веома обиман посао на изучавању историје СКЈ, па друговима који ће радити на историји Партије Црне Горе треба пружити на вријеме пуну помоћ како својим сјећањима тако и корисним примједбама и сугестијама.

Досад је већ изнијето пуно недостатака, тако да сам размисљао да ли да учествујем у дискусији, нарочито послје излагања другова Милинка Ђуровића, Батрића Јовановића, Обрада Цицмила и др. Ипак ћу се осврнути на нека питања VI главе, која обухвата рат и револуцију народа Југославије.

Међутим, морам да нагласим да је овај *Преглед* објављен прије писања историје Партије у оквиру република и прије објављивања низа других монографија и уз прилично оскудну архивску грађу. Услјед тога су многа питања неминовно морала да се обраде непотпуно, површно, па и да промакну, ту и тамо, и поје-

*) У овај текст ушле су и оне примједбе које, због недостатка времена, нијесам износио у својим усменим излагањима, а углавном су се односиле на догађаје ван територије Црне Горе. Поред тога, неке примједбе су дате знатно шире, јер сам их усмено износио у веома скраћеном облику.

дине нетачности. Отуда и Шеста глава *Прегледа историје Савеза комуниста Југославије* која обухвата рат и револуцију има извјесних недостатака, како у погледу методолошког прилажења тако и у погледу фактографије. Ту и тамо има и закључака који не произлазе из претходних излагања. О свему томе овдје је већ било говора. Мислим да је добрим дијелом утицала на те недостатке чињеница што је у књизи дато мало простора рату и револуцији народа Југославије па се првобитни текст морао много скраћивати. (Од укупно 615 страница, рат и револуција народа Југославије дати су на 140 страна, иако је то најзначајнији период не само историје СКЈ већ и историје југословенских народа.) Тако је војни аспект ослободилачког рата потпуно изостао, а ратним операцијама дато је веома мало простора. Низ крупних непријатељских операција, па и наших, само је споменут, без навођења броја непријатељских дивизија које су у њима учествовале, без приказивања наших снага, већ тока операција бар у грубим цртама, без уклапања нашег ратништва у оквире савезничких фронтова итд. О неким нашим крупним побједама нема ни ријечи. Због тога се из *Прегледа* не може сасвим сагледати мјесто и значај рата и револуције народа Југославије и њихов допринос савезничкој побједи у другом свјетском рату. Кад ово кажем, не мислим да је у *Прегледу* требало дати неку историју народноослободилачког рата, већ неке његове најважније аспекте, а то се могло постићи да се за ову главу дало још макар 10 до 15 страна простора.

Недостатак је што није дат цјеловито окупациони и квислиншки систем и економско-социјална друштвена структура која је настала окупацијом земље, а томе је, вјероватно, узрок ограниченост простора.

Можда је могао бити и више заступљен научно-критички метод о питању преиспитивања појединих већ устаљених схватања која се нијесу увијек заснивала на чињеницама.

Дати закључци нијесу увијек сасвим логични, а у неким, иако је то рјеђи случај, има и извјесних контрадикторности и несуклаћености, док неки дјелују на читаоце неубједљиво.

Стиче се утисак да је дато мало простора и народноослободилачким одборима, као органима револуционарне власти. У *Прегледу* се, углавном, дају подаци о формирању главних народноослободилачких одбора односно земаљских вијећа у појединим покрајинама, а не и неки сумарни подаци колико је било НОО (среских, обласних и др.) у појединим крајевима и у појединим временским периодима. А баш из тих података би се видјело како је упоредо са јачањем оружаних снага јачала и нова револуционарна власт, а то би све дјеловло на читаоце знатно убједљивије, а *Преглед* би био потпунији.

Понегдје се стиче утисак да догађаји нијесу изложени на најпогоднији начин, јер има непотребног, неповезаног скакања с једног проблема на други. Догађаји нијесу, ту и тамо, изношени оним редом и у оној повезаности како су се збили, па услед тога

немају ни свој природни континуитет (зимске операције које су почеле првих дана децембра 1943. дате су у 1944. години). Закључци су понегдје давани на другом мјесту, а не непосредно иза описа збивања у појединим крајевима. Све је то заједно нужно доводило до извјесних понављања, која, истина, нијесу честа.

Писац је, очито, настојао да рат и револуцију сагледа у оквиру југословенских размјера, па је, сасвим логично, догађајима у појединим републикама дато мало простора, док се више ишло на уопштавања. Такво прилажење питању обраде рата и револуције је добро јер се писац ограничио на изношење само неких специфичности у појединим републикама. Друга је ствар да ли ту и тамо има извјесних пропуста у изношењу оцјена. О томе ће бити нешто речено у појединачним примједбама.

ПОСЕБНЕ НАПОМЕНЕ

На стр. 299. тврди се да је октобра 1940. године порастао Хитлеров притисак на Југославију и да се непосредно поставило питање њене независности. То је тачно, али је Хитлеров притисак порастао још одмах послѣ слома Француске, јуна 1940. а на дан годишњице споразума Цветковић — Мачек краљевска југословенска влада добила је једну веома оштру дипломатску ноту владе Рајха у погледу заузимања њеног јасног политичког става према Осовини.

На стр. 305. тврди се да је Хитлер истовремено кад је Бугарска потписала Тројни пакт одлучио да натјера и Југославију да приступи Тројном пакту и да је кнез Павле 4. марта дао сагласност за приступање Југославије Тројном пакту. Чињенице су мало друкчије. Хитлер је још у фебруару одлучио да натјера Југославију да приступи Тројном пакту, приликом тајне посјете Цветковића и Цинцар-Марковића. Кнез Павле је нешто касније дао сагласност за то приступање, а не тада, јер се плашио сопственог народа, па је и рекао Хитлеру да у случају ако потпише пакт, за 6 мјесеци неће бити више на власти. Зато би ову формулацију требало нешто измијенити.

На стр. 306. стоји да је на састанку крунског вијећа и владе 20. марта био прихваћен нацрт уговора о приступању Тројном пакту. Међутим, боље је рећи да су прихваћени њемачки услови, јер су сва битна питања регулисана дипломатским нотама, од којих су неке биле тајне, а не самим уговором.

На стр. 316. стоји да је влада Совјетског Савеза живјела у увјерењу да земљи не пријети непосредна опасност од њемачког напада, да није вјеровала у тачност података које је примала из разних извора о њемачким припремама за напад на СССР и да су „због тога изостале припреме совјетског народа и војске за одбрану. . .“

Ова тврдња се не може сасвим прихватити. Негдје почетком јуна Стаљин је позвао на реферисање команданта Москов-

ског војног округа и питао га како стоји са противавионском одбраном Москве, наредивши му да буде у приправности. Генерал Туљејејев је ишао у контролу организације противавионске одбране главног града, али је убрзо упућен на јужни фронт. Генерал Лобачев пише да је 10. јуна 1941. године позван у Москву, као члан војног савјета 16. армије која се прије тога налазила на обуци у Забајкалском војном округу и према наређењу од 3. јуна 1941. године требало да се пребаци у Закавказје према граници Ирана. У Комесаријату за народну одбрану саопштено му је да већ упућене ешалоне ка Закавказју, с обзиром на ситуацију на западним границама СССР, скрене у правцу Украјине и да читава армију пребаци на тај фронт. То је и учињено, тако да је њемачки напад ову армију затекао на простору Виница, Шепетовка. Лобачев пише да му је тада било сасвим јасно да предстоји њемачки напад, јер је Комесаријат за народну одбрану располагао подацима да су Нијемци крајем маја и почетком јуна пребацили своје снаге у Пољску и источне и сјевероисточне дијелове Њемачке и да је Комесаријат за народну одбрану СССР ка западним границама већ пребацио неколико армија, међу којима и 16-ту, у којој је био Лобачев. Лобачев дословно каже: „Ја сам овде (У Москви — прим. В. П.) срео велики број чланова војних савјета и политичких управа и већи дио њих је сматрао војни конфликт са Њемачком неизбежним“. А кад је 15. јуна стигао у Кијев, генерал Лукин му је рекао да је рат већ ту и тек што није почео. Он каже да је командант Кијевског војног округа тражио одобрење из Москве да посједне утврђења на граници. Тих дана тамо је стигла и 19. армија са генералом Коњевом. (Види А. А. Лобачев: Трудними дорогами, Москва 1960, стр. 125 — 128).

Даље, неколико година раније утврђивана је Стаљинова линија, а послје припајања источног дијела Пољске Совјетски Савез је приступио утврђивању нових граница према Њемачкој. Такође је увелико вршена реорганизација совјетских оружаних снага на основу искуства из рата са Финском. Већ у јулу на фронту се појављују каћуше, а ускоро и тенк „Т-34“, који је био најбоље оруђе те врсте у другом свјетском рату.

Друга је ствар да ли се у СССР на одбрани земље могло до почетка њемачког напада урадити више и да ли је цијепање совјетских тенковских снага по батаљонима и пријавивање ових дивизијама било цјелисходно у ситуацији кад је Хитлер примјенио „блиц криг“ и снажним тенковским групама вршио дубоке продоре у унутрашњост Совјетског Савеза. Ту такође треба имати у виду и огромне Стаљинове чистке, које нијесу поштедјеле ни најпознатије руководиоце Црвене армије, као и низ других елемената.

У сваком случају, није добро рећи да су „изостале припреме совјетског народа за одбрану“, јер се он на томе могао ангажовати само онолико колико је од њега тражила државна власт (ад-

министрација и војска). Не видим разлог зашто се није рекло да су изостале припреме совјетске владе и војске, него народа и војске, јер би то више одговарало оној констатацији да је совјетска влада вјеровала да земљи не пријети непосредна опасност, већ се одговорност за то проширује и на народе СССР.

Стр. 309. Оцјена Мачекова става могла би се формулисати нешто прецизније и детаљније, јер је он, као шеф ХСС, одиграо веома негативну, издајничку улогу приликом слома монархистичке Југославије. Он није поставио једини услов за улазак у Симовићеву владу — нераскидање уговора о Тројном пакту, већ је још захтијевао: образовање намјесништва, смјену министра војске и искључење војске из политике.

На стр. 311 стоји:

„Истог дана када су њемачке трупе ушле у Загреб, 10. априла, и када су прогласиле стварање усташке „Независне Државе Хрватске“, Мачек је позвао хрватски народ да буде лојалан и да „искрено сарађује с новом владом“.

Ова формулација није историјски дата тачно. Прије свега, нијесу њемачке трупе прогласиле стварање усташке „Независне Државе Хрватске“, него тајни изасланик њемачког министра иностраних послова Рибентропа, Везенмајер, а НДХ је проглашена прије уласка њемачких трупа у Загреб, а не после њиховог уласка. Ово је врло важан историјски факт, јер би неупућени читалац из формулације која је у *Прегледу* дата могао закључити да је Мачек позвао хрватски народ да буде лојалан и да „искрено сарађује с новом владом“ усташких бандита под притиском њемачких трупа које су прогласиле стварање усташке „Независне Државе Хрватске“. Али он је то урадио добровољно, без притиска њемачких трупа, док је још постојала Краљевина Југославија и њена законита влада, чији је Мачек тада био потпредсједник. Дакле, умјесто да ликвидира агента једне иностране државе, за шта му је још стајао на располагању још увијек огроман полицијски апарат, он даје пристанак и проглашава НДХ.

Стр. 313. Није сасвим прецизно и тачно кад се каже да је погранични дио Србије добила Бугарска, јер је она прикључила ондашњи пиротски и врањски округ и нешто земљишта источно од Зајечара, а то није читав погранични дио Србије.

Стр. 317. Усташе су одмах почеле стварати не само фашистичке оружане снаге, одреде и регуларне трупе — домобранство, већ и жандармерију (оружништво), па је и то требало рећи, јер су организовали 6 жандармеријских пукова.

Стр. 318. После текста о стварању Павелићеве НДХ текст не би могао почети:

„На сличан начин је италијански окупатор покушао да искористи сепаратистичко вођство Црногорске федералистичке странке...“, јер се покушај стварања „Независне Краљевине Црне Горе“ ни у ком случају не може упоређивати са стварањем НДХ из више разлога:

1. Усташе су се листом заложиле за стварање НДХ, док је међу вођством (па и сепаратистичким дијелом) Црногорске федералистичке странке било оних који су се десолидарисали с таквим начином стварања државности Црне Горе.

2. Тај сепаратистички дио вођства није имао подршке ни од једне грађанске партије, нити је, пак, имао ма какве оружане одреде у Црној Гори на које би се ослонило, док су усташе имале чак и подршку вођства најјаче грађанске политичке странке у Хрватској и њеног вођу Мачека.

3. Тај сепаратистички дио вођства није подржало ни свештенство, као што је то био случај у НДХ.

4. Окупатор ни у ком случају није ишао за задовољењем националистичких претензија црногорске буржоазије, већ је од црногорске територије чак одузео неке области. Зато би, вјероватно, било приближније истини ако би ова формулација гласила:

Италијански окупатор је покушао да искористи сепаратистичко вођство Црногорске федералистичке странке, па је покупио дио тог вођства, које је по његовим инструкцијама 17. априла образовало Привремени административни комитет, а 12. јула сазвало такозвани Црногорски сабор, који је прогласио стварање „Независне Краљевине Црне Горе“ у саставу Италије.

Оваква формулација била би боља и због тога што се из садашњег текста који гласи да је „већ 17. априла дио вођства те странке образовао Привремени административни комитет, а затим такозвани Црногорски сабор, који је 12. јула 1941. године прогласио стварање, „Независне Краљевине Црне Горе“ у саставу Италије“, може схватити да је тзв. Црногорски сабор образован раније, а не 12. јула. Међутим, није без значаја да се види из текста да је тај „Црногорски сабор“ живио само један дан, не више.

Стр. 318. Кад се говори о њемачкој мањини у Југославији, онда је, можда, требало рећи да су ти фолксдојчери били спремни и чак покушали да прогласе некакву њемачку подунавску државу. На тај начин би се јаче оцртала њихова улога на разбијању Југославије.

Стр. 329. Тврдња да су припреме за устанак у Југославији привођене крају кад је Њемачка напала Совјетски Савез не може се одржати за читаву земљу, јер су тада припреме за устанак биле у јеку, а напад Њемачке на СССР их је само убрзао. Уосталом, то се и каже у наредном ставу: „Изводећи ужурбано посљедње мјере за покретање оружане борбе, Политбиро ЦК КПЈ је 27. јуна образовао Главни штаб...“ итд. Те „посљедње мјере“ обухватиле су и формирање партизанских одреда, јер је до краја јуна било формирано само неколико одреда у Србији, док су у осталим крајевима тада постојале ударне групе и сл.

Није добра ни формулација „улазак у рат Совјетског Савеза“ (на истој страни), јер је Совјетски Савез нападнут и њему је рат наметнут.

Формулација у посљедњем ставу на 329. страни да је „донесена одлука да раније образоване ударне групе изађу из гра-

дова на терен, да образују партизанске одреде и да одмах предузму оружане акције“, није најадекватнија. Образовање ударних група не би се могло везати само за градове. Напротив, у то вријеме тих ударних група, гледано у југословенским размјерама, било је много више по селима. Још мање би се могло приписати стварање партизанских одреда искључиво тим ударним групама из градова по њиховом изласку на терен. Због тога би одлуку Политбироа ЦК од 4. јула требало формулисати прецизније.

Стр. 330 — 331. Исувише је мало простора дато устанку у Југославији. Све акције су сведене на неколико страна и то се тешко може схватити. Устанак би требало дати шире.

Тврдња да су крајем јула и у току августа акције партизанских одреда прерасле у устанак у највећем дијелу Босне и Херцеговине тешко се може одржати. Зато би било боље да се ово изнијело прецизније и да су ослобођена подручја наведена.

Могло би се примјетити да је излагање устанка на овој и сљедећој страни изнијето прилично несистематски, јер су покрајине и поједине области у њима сасвим непотребно измијешане, па се, услед тога, не може видјети којег се принципа писац придржавао. Тако нпр. у 3. ставу 330. стране набраја се да су почеле оружане борбе у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији, а већ у сљедећем ставу одступа се од наведеног хронолошког реда, па се почиње са Црном Гором, наставља се са БиХ, затим Хрватском, па Србијом и Словенијом, да би се вратило на Хрватску, па на Србију. Штета је што се при томе не износе конкретни подаци о непријатељским губицима, иако тих података има у свим устаничким крајевима, јер се без таквих и других података читаоцу даје неуубједљив закључак да су „у току борби нанијети крупни ударци окупаторским и квислиншким снагама“ и сл. Реакција окупатора на устанак није дата непосредно иза тога, већ на 332. страни.

У трећем ставу стране 331. тврди се да су многе комуникације у Југославији биле пресјечене, а да су се све друге налазиле под ударцима партизанских одреда, што је претјерано, јер је било значајних подручја у којима у то вријеме нијесу дјејствовали партизански одреди, па, према томе, ни комуникације у тим подручјима нијесу могле бити под ударцима партизанских одреда. Зато би ову тврдњу требало свести на праву мјеру и рећи да су највећим дијелом те комуникације биле под ударцима партизанских одреда.

На почетку 3. става 332. стране каже се да су њемачке трупе, „користећи се постигнутим изненађењем“, разбиле у првом налету граничну одбрану Совјетског Савеза итд., што је само условно тачно. Наиме, совјетска влада није знала кад ће напад отпочети, односно то није знао командни састав, али је Стаљин с тим био тачно упознат и извјесне мјере су биле предузете, а командни састав је очекивао напад, тако да се ту може говорити о оперативном и тактичком, а не о стратегијском изненађењу. О

томе сам нешто више рекао у осврту на припреме Совјетског Савеза за одбрану земље.

Стр. 333. Текст у другом ставу је сав исцјепкан како у погледу хронолошког реда тако и у погледу покрајина; час се говори о догађајима крајем јула, час средином септембра, час на крају године, па се опет враћа на љето и јесен, затим поново на крај јула и сл. Такође се најприје говори о Црној Гори па о Србији и Словенији, затим о Босни и Херцеговини, па се опет враћа на Србију и Хрватску, па на Србију и Црну Гору, па поново на Босну, Хрватску, Србију и Словенију.

У истом ставу се констатује да је крајем године у Србију пребачен један бугарски корпус, мада то није тачно, јер је тај корпус тамо пребачен почетком 1942. године а преговори између Нијемаца и Бугара за његово пребацивање вођени су крајем 1941. године.

Стр. 333. и 335. Врло кратко се говори о томе да се Југославија претворила у ново ратиште, које је за себе везивало десетак дивизија. Штета је што ова мисао није проширена и што није ту речено нешто о значају југословенског ратишта у стратегијском, политичком и економском погледу у ситуацији кад је њемачка офанзива под Москвом доживјела слом. Није без значаја да се напомене да је Балкан у то вријеме као сировинска база био од огромног значаја за њемачку ратну индустрију. О томе постоје оцјене и подаци њемачке Врховне команде и требало их је користити.

Стр. 335. Чини се да у тексту посљедњег става на 335. страни има извјесних произвољности. Тамо се тврди да је „устанак... испољавао тенденције сталног пораста и јачање упркос повременим осекама“. Међутим, ако је устанак имао повремене осеке, поставља се питање да ли је онда могао испољавати тенденције сталног пораста и јачања. Поред тога, поставља се питање, ако се разматра устанак у оквиру Југославије као цјелине, да ли се онда може говорити о његовим „повременим осекама“, као и о његовој „тенденцији сталног пораста и јачања“, или о повременим осекама устанка на одређеним подручјима у појединим покрајинама и областима.

У наставку текста на истој страни се говори о двомјесечном релативно мирном периоду који се односи на август и септембар 1941. и, по свој прилици, на Црну Гору, иако то није прецизно формулисано. Међутим, таквог „двомјесечног релативно мирног периода“ у августу и септембру 1941. године није било ни у Југославији као цјелини, ни у Црној Гори посебно. Аутор овдје вјероватно мисли на Црну Гору, али је наведена констатација, гледана са становишта историје СКЈ, сасвим произвољна, јер баш у тим мјесецима је рад партијских организација у Црној Гори био веома динамичан и интензиван, чак нешто интензивнији него у неком другом временском периоду. У погледу саботажних и диверзантских акција овај период је такође жив, поготово ако се

догађаји посматрају са општејугословенског становишта и ако се при том има идентичан критеријум за све покрајине и области Југославије. Поређење да се то „поновило у Херцеговини, западној Босни, Лици, на Кордуну и у неким другим устаничким областима“, или тврдња о „поновном израстању устанка“, у најмању руку су нејасни. По свој прилици ни у тим устаничким областима нема у августу и септембру тог „релативно мирног периода“, већ су и према аутору „окупатор и домаће буржоаске снаге водили своје офанзивне операције“, а удружени непријатељи те „офанзивне операције“ нијесу предузимали узпразно, већ против партизанских снага. Због тога би било нужно ове тврдње, које искључују једна другу, некако довести у склад.

Стр. 336. У средини првог става говори се исувише уопштено о борбама у Словенији. При томе се не види чиме су „ојачане немачке и италијанске снаге“ нити којим су партизанским одредима нанијеле „озбиљне ударце“, који су одреди разбијени и сл., мада се послије тога закључује да партизанска борба у Словенији није престала и да је крајем 1941. године дошло у неким мјестима до „устаничког полета који је наговјештавао нов успон оружане борбе словеначког народа“. Овакав начин приказа догађаја био би пожељан ако би читаоцу било јасно како су се тамо догађаји збивали. Међутим, овдје је ствар толико уопштена да се не види ни колике су се непријатељске снаге у Словенији налазиле, нити се зна која су то појачања и откуда дошла, ни који су то одреди разбијени, ни у којим мјестима је до устаничког полета дошло, тако да би било нужно све то јасније рећи, па макар и на рачун простора у самој књизи.

Стр. 337. У 3. ставу говори се о Атлантској повељи, али прилично непрецизно, тако да би читалац могао извести сасвим погрешан закључак о томе шта ју је условило. У Прегледу се дословно каже:

„Хитлерова освајања у Европи и, нарочито, напад на Совјетски Савез забринули су све народе свијета.

Јачало је расположење и спремност свих прогресивних снага на заједничку борбу против освајача. Снажан подстицај у том погледу пружио је отпор совјетског народа. Резултат тога била је и Атлантска повеља, коју су потписали Рузвелт и Черчил 14. августа 1941. године.“

Оставимо по страни да ли су баш све народе свијета, без икаквих ограда и не апострофирајући ни Нијемце, забринула Хитлерова освајања у Европи и напад на СССР. Никако се не би могло рећи да је резултат отпора совјетског народа пружио снажан подстицај Черчилу и Рузвелту у том погледу, већ су прије свега имали намјеру да тим обећањима, која никад нијесу одржали, уведу у борбу прије свега народе колонија, а и остале народе свијета.

На стр. 338. констатује се да су „народи Југославије у цјелини у ослободилачкој борби видјели гаранцију свог националног

опстанка“. Ову тврдњу требало би довести у склад са неким другим оцјенама које су у *Прегледу* дате, као нпр. са оном да је Комунистичка партија у устанку „морала у очима народа откривати праву суштину политике окупатора и квислинга“ (стр. 340), јер читалац може поставити питање зашто је Партија „морала у очима народа откривати праву суштину политике окупатора“ кад су „народи Југославије у цјелини у ослободилачкој борби видјели гаранцију свог националног опстанка“. Зар народи Југославије нијесу морали „открити праву суштину политике окупатора“ да би „у цјелини у ослободилачкој борби видјели гаранцију свог националног опстанка“?

Како се може тврдити да су народи Југославије у цјелини у ослободилачкој борби видјели гаранцију свог националног опстанка кад је Партија у Словенији „постепено савлађивала неодлучност појединих група у Ослободилној fronti и појаве бесперспективности које су захватиле народне масе после априлског слома“ (стр. 353); кад су се „због денационализаторске политике бугарског окупатора, македонске масе ослобађале илузије о томе да је крах Краљевине Југославије и прикључење највећег дијела Македоније Бугарској пут ка њиховом националном ослобођењу“ (стр. 355); кад је „разочарање у угњетачки систем Краљевине Југославије утицало да се код дијела народних маса у почетку окупације појачају деморализација и бесперспективност, па и илузије у окупатора и квислинга“ (стр. 338); кад су „дијелу народних маса“ „Хитлерова освајања замрачивала перспективу“; кад се тврди о „знатнијем утицају прозападно оријентисане буржоазије у народу“ (стр. 340); кад је „један од основних задатака Партије био — разбијање илузије у квислиншко-ушашку државу у муслиманским и хрватским масама“ у Босни и Херцеговини (стр. 348); кад је „Партија морала да савлада илузије код једног дијела хрватског народа о ушашкој држави“ (стр. 351—352); кад су „маса хрватског сељаштва“ „биле под снажним утицајем вођства Хрватске сељачке странке“, које „у почетку нијесу биле вољне да прихвате линију оружане борбе против окупатора и квислиншке ушашке државе“ (стр. 368—349) итд. итд.?!

Као што се види, све ове друге констатације у *Прегледу*, које су касније изложене, супротне су оној првој. Кад се сабере све оно што је живјело у илузијама, или се ослобађало илузије, што је било против ослободилачке борбе или под утицајем прозападно оријентисане буржоазије, која није била за оружану борбу против окупатора, или је било разочарано после слома Краљевине Југославије, онда је то, узето скупа, довољно да се више не може говорити о некој „цјелини“, зато је нужно да се све то некако у *Прегледу* доведе у извјестан склад.

Стр. 338—340. У овом дијелу текста има извјесних противурјечности и недоследности. Ту се „маса становништва“ упоређују с „народима Југославије“, схватања се проистовећују са тежњама, иако се упрошћено даје југословенско друштво или се

разлаже само на неке његове компоненте. Тако, на примјер, на страни 338. стоји да су „народи Југославије“ „у цјелини у ослободилачкој борби видјели гаранцију свог националног опстанка“, да би се та цјеловитост народа разлучила већ сљедећом реченицом и констатовало да „Онај дио народа који је прихватио позив КПЈ и пошао у оружану борбу...“ односно (неколико реченица даље стоји) „дио народних маса“ на који је „разочарање у угњетачки систем Краљевине Југославије утицало да се... у почетку окупације појачају деморализација и бесперспективност“ и који ће тек бити потребно покретати у ослободилачку борбу.

На истој страни даље стоји: „У свијести народа на првим ослобођеним територијама владало је схватање да крај окупаторског и квислиншког ropштва значи уједно и почетак новог друштвено-политичког система“... итд., да би већ у наредној реченици то јединствено схватање народа одједном постало „тежња“ која је „резултат утицаја оштрих класних и националних противрјечности које су дјеловале на тлу Краљевине Југославије“.

Отуда закључак, дат на страни 339, који је, узет сам за себе, тачан, не произлази из претходног излагања, већ је више цјелина сама за себе. Ту се каже: „На тај начин су тежње народних маса за друштвено-политичким промјенама биле од почетка покретачка снага оружане борбе...“ Слично томе, на истој страни се изводи и закључак да је „природно“ што у окупираној Југославији класни карактер сукоба између радничке класе и југословенске буржоазије „није избио у први план“, већ је „револуционарни расплет отпочео и развијао се у оквиру ослободилачке борбе на питању: за окупатора или против њега.“

На страни 345. се тврди да четници Драже Михаиловића „неће моћи, упркос свему, осигурати шири утицај у народу, ни створити трајнија упоришта“. Ова констатација је само дјелимично тачна. Тачно је, наиме, да четници нијесу осигурали шири утицај у народу, али није тачно да неће створити трајније упориште у неким дијеловима Србије. Требало је доста времена, па и снаге, да се четници из неких упоришта избаце и да та упоришта постану наша. Друго је питање на какав су начин четници та упоришта стварали, на кога су се при том ослањали, какве су репресалије над тим народом примјењивали итд. Ослањајући се на окупаторе и чврсто се повезујући са квислиншком владом Недића, четници су честим покољима и батинањем сваког ко је на ма који начин изразио симпатије за НОП тако застрашили наред у једном дијелу Србије, да приликом продора 2. и 5. дивизије од средине марта до 20. маја 1944. године у западну Србију није дошло до масовнијег ступања народа у ове јединице. Народ је без суштезања говорио да ће ступити у НОВЈ, али под условом да на ту територију дођу јаче снаге НОВЈ које ће моћи заштитити њихове породице од четничких покоља.

Четници су стварали извјесна упоришта у Црној Гори, источној Босни и Херцеговини, па, можда, и у једном мањем крају

Лике и Далмације, али су се и тамо у прво вријеме учвршћивали захваљујући подршци окупатора, пропаганди емигрантске владе и неповољном развоју догађаја на савезничким ратиштима.

Мало је познато да је Дража Михаиловић сматрао да је до средине 1942. године ријешио ситуацију у Србији, Црној Гори, Херцеговини и источној Босни у своју корист и да је средином године намјеравао да са јачим четничким снагама изврши продор у западну Босну и тамо рашири ситуацију у своју корист. У томе, наравно, никад није успио, јер га је преухитрио Врховни штаб, који је у љето 1942. године извршио историјски поход са групом бригада у Босанску крајину. Повезујући се са тамошњим партизанским снагама, Врховни штаб је формирао бројне бригаде и дивизије које су створиле велику слободну територију, на којој је организована нова револуционарна власт, која је — како је нешто касније њемачка Врховна команда оружаних снага упозоравала италијанску Врховну команду — „указивала на опасност од образовања једне комунистичке, а такође и војнички опасне државе“. Тако је план који је Дража Михаиловић створио у Пустом пољу (у Херцеговини) са Илијом Трифуновићем — Бирчанином, командантом за западне покрајине, и Петром Баћевићем, командантом Херцеговине, потпуно пропао, а Бирчанинов одлазак авионом из Дубровника у Ријеку код италијанског генерала Роате био узалудан.

Треба ипак имати у виду чињеницу да је послје повлачења партизанских снага из западне Србије, Санцака, Црне Горе, источне Босне и Херцеговине дошло до извјесног колебања код дијела народа, који због великих њемачких успјеха у 1941. и 1942. години на источном фронту и у Африци није могао сагледати тако близу крај рата. Пропаганда емигрантске владе и четника Драже Михаиловића „доказивала“ је тада да није вријеме за устанак, да комунисти воде народ у пропаст, јер су Нијемци још под Москвом и Стаљинградом. То је имало негативног утицаја. У тако неповољној ситуацији на свим ратиштима другог свјетског рата руководству народноослободилачког покрета, иако су се његове процјене темељиле на реалној основи, јер су објективно снаге антихитлеровске коалиције јачале, није било лако покретати народ у борбу против окупатора, јер је он ионако био изложен бездушном експлоатацији, прогонима и одвођењу на робовски рад у Њемачку, а његово активно учешће у борби, тамо гдје су четници господарили тереном, повлачило је за собом малтретирање, одвођење у затвор, па и уништење његових породица. Зато није чудо што се дио народа пасивизирао или прихватио политику „чекања“ коју су пропагирани не само четници и емигрантска влада већ и вођство ХСС-а.

Ствари су, дакле, сувише изнијансиране и испреплитане, тако да захтијевају свестрану анализу. Ја бих упутио на неколико Титових депеша и директива које датирају из посљедњих мјесеци 1943. године и априла 1944. године, а које се односе на чет-

нике. У депеши Главном штабу Хрватске од новембра и у директиви Штабу 2. ударног корпуса од децембра 1943. друг Тито подвлачи да од развоја прилика у Србији зависи даљи развој догађаја не само у Југославији него и на Балкану, док у депеши штабу 3. ударног корпуса од 29. априла 1944. године наглашава да је „од изванредне важности да наше дивизије пређу у Србију“.

„Не заборавите — наглашава Тито — да је за читав ослободилачки покрет у Југославији данас од примарне важности Србија. Питање ликвидације избјегличке владе и признавање Нац. комитета зависи од Србије, односно наше снаге у Србији. Равнајте се према томе“. (Књига депеша 3. корпуса, А. В. И. И. к. 408, 2/29—8/II).

Тада је у југоисточној Србији већ било формирано пет дивизија НОВЈ, док су 2. и 5. дивизија НОВЈ биле извршиле продор у западну Србију, али је друг Тито намјеравао да тамо убаца још и 16. и 17. дивизију, како би са свим овим снагама разбио окупаторско-четничко-недићевске снаге у западној Србији и тамо створио наша чвршћа упоришта и услове за мобилизацију ширих размјера. Такође је намјеравао да из Црне Горе и Санцака упутује у јужну Србију једну групу дивизија НОВЈ, која би, заједно са јабланичко-топличком групом дивизија, тамо створила солидну базу за даљи продор у унутрашњост Србије.

Пошто је Врховни командант НОВ и ПОЈ већ тада „скору капитулацију Бугарске“ оматрао „вјероватном“, главну опасност у Србији представљали су четници, који су, иако народ није био уз њих, при повлачењу Нијемаца намјеравали да узму сву власт у своје руке и да у своје формације укључе Недићеве и Љотићеве квислиншке снаге, како би се успјешније обрачунали са НОП-ом, било сами, било уз помоћ западних савезника, чију су помоћ тражили и очекивали.

Тито ни у једној ситуацији није потцјењивао четничку опасност, па је чак 28. августа 1944. године указивао Штабу оперативне групе дивизија и Главном штабу за Србију да је у Србији „за нас важно добити позиције на терену, уколико шире утолико боље“, и да је „битно овладати стратегијском гредом Рудник—Суворор — Соколска планина — Цер, из разлога: разбијање основних четничко-недићевских снага, брже надирање ка Шумадији и Београду, добијање сигурних ослонаца за наше трупе, стварање услова за нову мобилизацију, добијање војничког и политичког ефекта“. Четници су ту опасност осјећали, па је један од Михаиловићевих команданата, Драгутин Рачић, у директиви за спречавање продора Оперативне групе дивизија у Србију истицао да је „ова борба од пресудне важности и била би неповратно изгубљена и судбоносна ако Тито успије“. Тито је успио и та борба је заиста била судбоносна. Снаге НОВЈ разбиле су четничке контрареволуционарне снаге у Србији и принудиле њихове остатке да се, заједно са недићевцима и Нијемцима, повуку према западу земље, да би их касније тамо сасвим дотукле и уништиле.

И у Црној Гори четници су, нарочито у 1942. и првих мјесеци 1943. године, представљали озбиљну опасност, јер су у том периоду, уз подршку Италијана, стварно владали Црном Гором. У овом готово једногодишњем периоду, који и сам аутор назива у *Прегледу* „четничком страховладом“ (стр. 417), четници су нанјели тешке жртве и партијској организацији и становништву Црне Горе, док је неколико хиљада људи одведено у интернацију.

Продор групе дивизија Врховног штаба у прољеће 1943. године учинио је крај четничком терору. Четници су били разбијени и на читавој територији поново долази до оживљавања устанка.

Ове чињенице указују на то да су контрареволуционарне четничке снаге представљале опасност која се није смјела потцењивати.

Страна 346 — 347. У другом ставу на 346. страни констатује се да се партијска организација у Црној Гори није снашла последице италијанске интервенције и да се није „одмах преоријентисала на облике борбе и организације који би одговарали новоствореној ситуацији“. Овдје ваља учинити двије напомене: прво, ако се даје критичка анализа рада партијске организације Црне Горе са југословенског аспекта, онда треба нешто рећи и о неснажљивости других партијских организација (као на примјер ЦК КП Хрватске и ЦК КП Словеније) о којима говори друг Кардељ у свом писму другу Титу од 2. августа 1941. године, а о чему има података и у другим партијским материјалима, или на примјер о партијској организацији у Србији последице повлачења главних партизанских снага са ове територије, о чему говоре другови Тито и Ранковић у писму од децембра 1941, и друго, због тога што се у посљедњем пасусу на истој страни тврди да је Партија „задржала снажне позиције и утицај у народу. Мада је знатан дио народа италијанску офанзиву доживио као пораз устанка, народне масе, упркос пријетњи и притиску, задржале су оружје и непријатељски се односиле према свим мјерама окупатора и његових сарадника“, јер је ова констатација супротна оној првој. Читалац, дакле, мора да постави питање да ли се одиста партијска организација снашла кад је задржала снажне позиције и утицај у народу, или није. Одговор би био позитиван, јер је она тада развила велику активност и у августу и септембру вршила реорганизацију устанничких снага, да би у октобру поново прешле на крупне акције.

Такође је тешко говорити да су застој оружаних акција у августу и септембру користиле буржоаске снаге да појачају свој утицај у народу у циљу одлагања борбе, јер је и тада било диверзантских и саботажних акција.

На стр. 347, други став, једнострано се констатује да су „неуспјех у нападу на Пљевља и веома тешки губици изазвали колебање у устанничким редовима и створили повољне услове за по-

јачану активност реакционарних снага“, јер су узроци тог колебања много дубљи и бројнији.

На странама 348. и 349. се каже да су „распаљене шовинистичке страсти у првим устаничким борбама ишле наруку окупаторској и усташкој политици изазивања братоубилачких покоља и биле повољан фактор јачања њихових позиција и утицаја у хрватским и муслиманским масама“, и да је, поред осталог, један од основних задатака Партије био — разбијање илузија у квислиншку усташку државу „у муслиманским и хрватским масама“ у Босни и Херцеговини. Ово треба довести у склад са оним што је речено на страни 351. о спречавању појава братоубилачке борбе.

На стр. 349. говори се да су „окупатор и великосрпске снаге уједињеном акцијом у Босни и Херцеговини успјели да пољуљају, а мјестимично и да разбију јединство српских маса, које је дошло до изражаја у устаничким борбама“ итд. Колико знам, основну снагу чиниле су усташко-домобранске снаге за разбијање устанка, јер Нијемци имају само једну дивизију у источној Босни, а Италијани су углавном неактивни, па је то требало и рећи. Тада неки реакционарни елементи отпочињу преговоре с Италијанима, али писац, с обзиром да окупатор диктира политику, под окупаторским снагама можда замишља и снаге НДХ.

На страни 350. говори се о бројнијем ступању Хрвата и муслимана у партизанске јединице Босне и Херцеговине у устанку. Ја мислим да се тај број ограничавао на чланове Партије и Скоја и на људе веома блиске Партији, а о бројнијем њиховом учешћу може се говорити тек касније. Уосталом, на сљедећој, 351. страни писац констатује да се Партија у то вријеме у хрватским масама могла ослонити једино на свој актив и на класно свјесне раднике. Не чини ми се да је била нешто друкчија ситуација код тих маса ни у БиХ.

Стр. 351—352. Ту је дат однос хрватског сељаштва према НДХ и НОП-у, али има и изјесних контрадикторности које би требало одстранити. Ако се констатује да су „маса хрватског сељаштва“ „биле под снажним утицајем вођства Хрватске сељачке странке“ и да „у почетку нијесу биле вољне да прихвате линију оружане борбе против окупатора и квислиншке усташке државе“, ако се на страни 311. констатује да је Мачек „позвао хрватски народ да буде лојалан“ и да „искрено сарађује с новом владом“, ако се на страни 351. тврди да је „у напорима за стварање ослободилачког фронта Партија морала да савлада илузије код једног дијела хрватског народа у усташкој држави, и, поготову, утицај вођства Хрватске сељачке странке“, и да се у вријеме првих акција партизанских одреда Партија „могла ослонити готово једино на свој актив и на класно свјесне раднике“, како се то може довести у склад са тврђом на страни 351. да су се „маса хрватског сељаштва ограђивале од усташке државе“? Како се са овом тврђом може довести у склад и оно што стоји на 320.

страни, гдје се тврди да је „због разочарања у Краљевину Југославију, непосредно последице априлског рата, у неким слојевима народа било илузија у окупациони систем, нарочито тамо гдје је окупатору пошло за руком да уз подршку домаће буржасије образује квислиншке режиме“? Како се ова тврдња може довести у склад и с њим што је речено на 317. страни? Тамо стоји:

„Извјесне илузије у једном дијелу хрватског народа о овој квислиншкој творевини (односи се на НДХ — прим. В. П.), појачао је помирљив став вођства Хрватске сељачке странке и позив који је њен председник Владимир Мачек упутио хрватском народу тражећи од њега да буде лојалан према усташкој држави и да сарађује са усташким режимом. Павелића су подржали и крутна хрватска буржоасија и католички клер. Он је појачао утицај и у кулачком и малотраћанском елементу. Велики део апарата Бановине Хрватске и оружани одреди Мачекове сељачке и грађанске заштите ступили су у усташку службу.“

Ако се цифра коју дају некадашњи функционери ХСС-а и усташки функционери о јачини Мачекове сељачке заштите узме као приближно тачна и ако се томе додају кулачки елементи, онда је ова тврдња о опрађивању маса хрватског сељаштва од усташке државе, бар у самом почетку, контрадикторна са овим што је већ цитирано. Мени се чини да би ово разлагање питања односа маса према НДХ требало избацити, као и све оно што може изазвати разне дискусије. Радије бих избацивао неке ствари, него их приказивао контрадикторно или нетачно, поготову кад је посриједи преглед историје Комунистичке партије Југославије, гдје треба ствари уопштавати кад год је то могућно. Не бих се обазирао на то да ли ће у вези са појединим питањима бити приговора са стране или не. Руководио бих се оном Титовом мишљу коју је недавно рекао у Сплиту да не треба чепкати по стварима из прошлости које нас раздвајају, него тражити оно што нас спаја, и дао бих уопштену слику о ставу сељаштва у читавој Југославији које у огромној већини није прихватило разне квислиншке творевине и режиме.

Било како било, тврдња на страни 350. да је „у току борбе, под утицајем политичке активности Партије и успјеха устанка, јачао процес ограђивања хрватских и муслиманских маса од усташке државе“, која је сасвим тачна, нужно намеће да се све ово некако усклади и контрадикторности отклоне.

На страни 351. тврди се да је у Хрватској „Партија успјела да спречи појаве братоубилачке борбе“, а само неколико редака иза тога говори се о „злочиначкој усташкој политици уништавања српског народа“, да би се на страни 320. отишло и даље и рекло да су „посебно на пораст антиокупаторског расположења широких народних слојева утицали окупаторски и квислиншки прогони, који су у неким случајевима узели такве размјере да су пријетили националним истребљењем“ и да су, „да би се спасле од уништења, масе српског народа у Босни и Херцеговини (а Бо-

сна и Херцеговина су онда биле саставни дио квислиншке творевине НДХ — прим. В. П.) у Лици, на Кордуну и Банији и у другим крајевима напуштале своје домове и склањале се у шуме, одакле су почеле пружати оружани отпор усташким кољацима, и да је „тај отпор у источној Херцеговини већ јуна 1941. године узео размјере устанка“.

На истој страни пише да су у Лици, Банији и Кордуну партијске организације „морале водити одлучну борбу против покушаја великосрпских елемената да устанак скрену на колосијек братоубилачке борбе.“ Ово је сасвим тачно, али се износи одвојено од усташких покоља. Чини се да би ове покушаје скретања устанка на колосијек братоубилачке борбе требало дати некако скупно, цјеловито, а не исјецкано.

Но ове наведене формулације искључују ону да је „Партија успјела да спријечи појаве братоубилачке борбе“ у Хрватској и то би некако требало довести у склад. Како ја гледам на то питање, спречавање братоубилачке борбе представља дужи процес, који није завршен прије избијања оружаног устанка, нити непосредно после тога. То је процес који је трајао знатно дуже, и тих појава је било, упркос томе што се Партија свим својим снагама залагала да то спријечи. Има случајева да су четници вршили клања хрватског и муслиманског живља и у 1942. и у 1943. години. Тако је 29. августа 1942. године стигао на Биоково Невесињски четнички корпус Милорада Поповића ради учешћа у италијанској акцији »Albia« (Зора) против партизана и за шест дана поклао 1200 људи, жена и дјеце хрватске народности. Само у љубушком и имотском срезу ови четници су поубијали око 900 становника, а попалили 17 хрватских села, док су у селу Козица ликвидирали 148 особа. Сличан покољ и убиства над хрватским живљем у долини Раме извршили су четници за вријеме италијанске акције »Alfa« у мјесецу октобру исте године, када су убили 638 лица, а попалили 656 кућа у прозорском срезу.

Кудикамо веће покоље извршили су четници Павла Ђуришића над муслиманским живљем Санцака приликом проласка преко те територије ка Неретви. Том приликом они су поубијали више хиљада људи, жена и дјеце, а попалили на стотине кућа, да би после тога стигли на Неретву у помоћ својим италијанским и њемачким савезницима, који су водили велику битку са главном групацијом дивизија Врховног штаба.

Ипак се, гледано у југословенским размјерама, може сматрати да је већ 1942. године дефинитивно одијета побједа над свим настојањима окупатора и квислиншких контрареволуционарних групација и снага да народноослободилачку борбу скрену на линију братоубилачке борбе. То је била једна од најважнијих и најдражжих побједа која је зближавала и окупљала у заједничку борбу против окупатора све народе Југославије.

На страни 352. констатује се да је већ 1941. „процес диференцирања у Хрватској сељачкој странци“ „улазио у фазу која је наговјештавала коначно распадање те странке и прелажење

народних маса, прије свега масе сељаштва, на позиције народноослободилачког покрета“, и да су се јављали „све виднији знаци колебања у домобранској војсци“.

Ову тврдњу је тешко довести у склад са оним што је рекао др Владимир Бакарић на другом засједању АВНОЈ-а, новембра 1943. године. Бакарић је тада, између осталог, рекао:

„Вијећници, нас вијећнике из Хрватске који смо били на Првом засједању АВНОЈ-а веома радује да на ово Друго засједање долазимо у једном другом положају. На првом засједању ми смо били више представници ордског покрета отпора у Хрватској него представници народноослободилачког покрета Хрватске. Данас хрватске масе у читавој Хрватској судјелују у народноослободилачком покрету. Данас можемо казати да и хрватски народ долази у ред оних народа који су својом борбом у овом рату постигли право да сами одлучују о својој судбини. И ја као представник народноослободилачког покрета Хрватске могу овдје да кажем да је хрватски народ пошао оним путем којим су пошли сви народи Југославије, путем који нам је указао друг Тито. . . Хрватски народ. . . нема никакве везе са НДХ. . . он у демократској федеративној Југославији види своју домовину, своју братску заједницу са осталим народима. . .“ (Прво и Друго засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије, Београд, издање Президијума Народне скупштине ФНРЈ, 1953. стр. 217 — 218).

Мислим да је добро дата оцјена на 415. страни, гдје се каже да је „1943. обиљежила коначну прекретницу у односима политичких снага у Хрватској у корист народноослободилачког покрета“ и да су „били разбијени напори вођства Хрватске сељачке странке да својом политиком лојалности према окупатору и усташкој држави паралише пораст борбеног расположења хрватских маса“. Међутим, питање је да ли је већ тада „та странка била у потпуном распадању“, или је још увијек предствљала значајну снагу, јер неки њени прваци воде крајем 1943. године преговоре у име странке са неким министрима Павелићеве владе о подјели власти са усташама, који увиђају да је рат за Њемачку већ изгубљен. Са тим преговорима је у прво вријеме упознат и Павелић који је и сам пристао на једно такво рјешење. Према неким изворима, вођство ХСС у то вријеме сматра да има веома јаке позиције у домобранству НДХ и рачуна на његову пуну подршку за случај преузимања власти, али одбија да се компромитује тиме што би његови истакнути чланови учествовали у влади заједно са усташама, већ тражи рјешење у стварању једне прелазне неутралне владе од безначајних политичких личности ХСС и усташа, која би извршила припреме за касније преузимање власти од стране, ХСС.

Плашећи се да ће његове присталице прићи ХСС и да ће остати сам, Павелић је лохалсио своје преговараче. Вођство ХСС је настојало да очува и осигура доминантне позиције хрватској

буржоазији на што већој територији. Најбоље рјешење за ово хрватска буржоазија је видјела у самосталној хрватској држави. Зато је 1943. године вођство Хрватске сељачке странке издало и једну окружницу своме чланству у којој говори о стварању самосталне Хрватске. Али ако то буде немогуће, она је била спремна да Хрватску увуче у једну средњеевропску федерацију или да остане у оквиру Југославије, али опет под условом да обезбиједи доминантан положај на њеној територији и да обезбиједи своју власт. Овакав став хрватске буржоазије омогућио је вођству ХСС да за вријеме рата сарађује са Лондоном и Павелићем и да одржава додир са Берлином, па чак и да ступи и у контакт са четничким покретом Драже Михаиловића.

Чини се да се у *Прегледу* морало нешто више рећи у односу ХСС према народноослободилачком покрету, јер је вођство те странке у цјелини, која је била много чвршћа, компактнија и активнија од осталих грађанских партија, па и један њен дио, према НОП-у били непријатељски расположени и у њему видјели опасност по хрватску буржоазију, а њен шеф Мачек, као најисктакнутија личност хрватског грађанског друштва и представник хрватске буржоазије, остао у земљи и био центар цјелокупног њеног рада и дјеловања, чак и у условима постојања НДХ, јер је њеним ставом и односима према усташком режиму који је подржавала могла да развија приличну активност, неометано од њемачко-италијанских окупатора. Али, да би отурила општрицу НОП-а и да би у њему заступала интересе своје класе у случају да дође у такву ситуацију, она упућује извјесне представнике да приступе НОП-у. Међутим, вођство те странке у томе није било јединствено. Десно крило и центар странке били су за сарадњу са Павелићем, односно за преузимање власти, а против сваке сарадње са НОП-ом, док је лијево крило било за одржавање везе са НОП-ом, а његов најрадикалнији дио на ослобођеној територији формирао је Републиканску сељачку странку, чији је један дио истински пришао НОП-у, док је њен други дио у одржавању непосредне везе са НОП-ом представљао пипке ХСС и тражио могућност како да обезбиједи своје страначке интересе за случај побједи револуције. Поред ХСС, са НОП-ом су стајали у вези и неки појединци који се нијесу одвојили од ХСС. Али, нагло јачање НОП-а и губљење сваке наде у искрцавање западних савезника и у њихову помоћ на стварању једне послеријатне англофилске владавине ХСС у Хрватској, тјерају многе прваке странке да 1944. године тактизирају са НОП-ом, а септембра 1944. године и сам Кошутић долази на слободну територију, нешто плашећи се хапшења због учешћа у преговорима Воклић-Лорковић, а више да би, паралелно са Шубашићем, продужио акцију на спасавању позиција хрватске буржоазије у оквиру НОП-а и привидним споразумијевањем с њим присвојио дио власти, а затим, евентуално, и сву власт. На том плану, најприје је требало обновити странку на ослобођеној територији, саботирати дјелатност

НОП-а и стварати позиције за освајање власти, а затим постепено присвојити сву власт у Хрватској. Акцији Кошутића прикључили су се у јесен 1944. године многи истакнути чланови ХСС који су с тим циљем и пришли НОП-у, али су се побједом револуције сви њихови планови свели на јалови покушај Шубашића и Шутеја да у оквиру Титове владе, уз истовремену акцију Мачека, Крњевића и Јукића, у иностранству, доведу до промјене поретка у земљи. Тако је ХСС пред НОП-ом доживјела потпун пораз, али не сасвим 1943. године, већ касније. Још мање се може прихватити тврдња (на страни 390) да је „Процес распадања Хрватске сељачке странке постао у 1942. години доминантна појава у друштвено-политичким кретањима у Хрватској“, иако се та тврдња поткрепљује једним цитатом из извјештаја ЦК КП Хрватске од 14. новембра 1942. године, у коме се каже да „У свим хрватским крајевима ХСС-овско чланство и нижи функционери улазе више у борбу“ итд. (у Прегледу извјештај није сасвим тачно цитиран). Та тврдња је у супротности са оним што је речено у једном допису Главног штаба Хрватске од 15. априла 1943. године „свим штабовима и командама подручја“, гдје се говори да је вођство ХСС „дало директиву да се ступа у домобранство како би тамо имали људе „који ће у одлучном часу“ „домобранство превести на страну савезника“ и „довести на власт ову реакционарну групу вођства ХСС-а“.

„Та издајничка група гради своје организације, покушава своје мреже расплести и до задњег села и одатле проводи своју издајничку работу“ — каже Главни штаб.

Међутим, могу се наћи и супротне оцјене Главног штаба, међу којима и једна чак од 27. јуна 1943. године, гдје се каже да је са Мачековом изјавом априла 1941. да се ХСС покорава новој власти „уједно био почетак њеног распадања као странке“ и да „ХСС као странка не постоји више“.

На стр. 352. стоји да су се већ 1941. јављали „све виднији знаци колебања у домобранској војсци“, а на страни 387. да је 1942. године „Домобранство... ушло у такву кризу да се на њега није могло озбиљно рачунати“.

Ваља рећи да домобранство од самог почетка није представљало неку нарочито борбену војску, али је на њега окупатор и те како рачунао, наоружавао га, реорганизовао и чак 1943. године ставио под своју непосредну команду. О неком колебању домобранства још у 1941. години једва да се може говорити, јер нема масовнијег предавања, али последице стварања простране слободне територије и формирања 1. хрв. корпуса НОВЈ и побједе Црвене армије над Нијемцима у великој бици на Волги крајем 1942. године то колебање је сасвим видљиво. У једном допису Главног штаба Хрватске од 15. априла 1943. године констатује се да се „у домобранству све више очитује расположење домобрана да не гину за Хитлерову пропалу авантуру, те све више полажу оружје“ итд.

У другом ставу на стр. 362. стоји да су у јулском устанку у Црној Гори као органи власти били образовани локални одбори народног ослобођења. То није посве добро речено, јер у то вријеме нигдје друго у Југославији нијесу били образовани неки други органи народне власти сем локални: мјесни, општински, срески. Тек у јесен је образован Главни НО одбор за Србију. Но о томе је детаљније говорио друг Анђелић, тако да нема потребе понављати ствари.

На стр. 381. наводи се податак да су у јуну 1942. године „снаге од око 40 њемачких, усташких и домобранских батаљона извеле офанзиву на Козару, на којој је непун мјесец дана бјеснела једна од најдраматичнијих битака народноослободилачког рата“. Навођење података о јачини непријатељских снага овдје је свакако потребно, јер се из њих јасно види колике су јаке непријатељске снаге биле ангажоване против једног партизанског одреда и ништа не мијења на ствари што су главнину тих снага чинили домобрани. Упадљиво је, међутим, зашто на исти начин нијесу дати и подаци о јачини непријатељских снага, бар у дивизијама, у неупоредиво крупнијим биткама, као што су Неретва, Сутјеска, зимске операције итд.

На стр. 383. стоји да је „тешко било оскудним средствима нападати добро утврђене гарнизоне да би се дошло до нових количина ратног материјала“. Сигурно писац није мислио да су добро утврђени гарнизони нападани само да би се дошло до нових количина ратног материјала, већ и због низа других разлога, као ради уништења непријатељске живе силе, политичког утицаја на масе, мобилизације, ширења ослобођене територије итд., па то треба рећи, да читалац не би стекао погрешан утисак.

На стр. 386. стоји да „окупаторске и квислиншке офанзиве нигдје нијесу донијеле трајније резултате“. То се не би могло тврдити за офанзиву у западној Србији и Шумадији у јесен 1941. године. Тамо је у то вријеме устанак био ухватио веома широке размјере, али је послје њемачке офанзиве спласнуо и поново ће достићи тај замах тек 1944. године.

На истој страни се каже да је „активност КПЈ већ 1942. године довеле до стварања нових устаничких жаришта у Војводини, Србији, Црној Гори, Херцеговини, средњој Босни“. Што се тиче Црне Горе, то се не би могло тврдити. Тамо је крајем 1941. године устанак био ухватио широке размјере у свим крајевима, тако да нијесу имала гдје да се стварају нова жаришта. У првој половини 1942. године Италијани и четничке контрареволуционарне снаге постепено освајају слободну територију, а партизанске снаге се повлаче ка тремећи Црне Горе, Босне и Херцеговине и од њих се тамо формирају пролетерске бригаде, које у саставу групације Врховног штаба врше маневар ка Босанској крајини. Од тада се у Црној Гори не стварају нова жаришта све до продора Главне оперативне групе, у прољеће 1943. године. Слично се развијала ситуација и у Херцеговини.

На стр. 408. се констатује да су до почетка маја 1943. заједничким дјелима британских и америчких трупа у Тунису „њемачке и италијанске снаге биле избачене из Африке“, а на 410. стр. говори се о коначном поразу њемачких и италијанских група у бици за Тунис. У ствари, тачна је ова друга формулација, јер њемачке и италијанске снаге нијесу избачене из Африке, већ су тамо уништене, или заробљене, дакле доживјеле коначан пораз.

На стр. 409. стоји да је њемачка Врховна команда истицала да би НОВЈ могла својим дјелима довести „до прекида дотура за цијели Балкан и Крит, а тиме и до слома цјелокупног положаја Осовине на Југоистоку“. Међутим, то је оцијенио командант њемачких трупа у Хрватској, генерал Литерс, у заповијести од 12. јануара 1943. године, а не њемачка Врховна команда. Она је већ првих дана зимских операција (31. јануара 1943) дошла до још важнијих закључака — „да је досадашњи развој операција још више него што се то могло сагледати приликом њемачко-италијанских разговора од 18. до 19. XII 1942. указао на опасност од образовања једне комунистичке, а такође и војнички опасне државе“ и са тим гледиштем упознала и италијанску Врховну команду, указујући јој баш због такве ситуације да је „потребно да се операције „Вајс 2—3“ одмах наставе“.

На стр. 410. стоји да су „Нијемци средином маја почели нову офанзиву са 120.000 војника против групе дивизија у Црној Гори и Херцеговини“. Из ове формулације дало би се закључити да су свих тих 120.000 војника Нијемци. Међутим, ту су ангажоване не само њемачке већ и италијанске, бугарске, па чак и домобранске снаге (једна бригада), а то налаже да се буде прецизнији. Не би било наодмет да се рекло да су Нијемци за ову офанзиву довели једну дивизију са источног фронта, а једну из Њемачке, јер би се кроз то видјело како значај југословенског ратишта непрекидно расте.

На стр. 413. стоји да су „крајем године, послје довлачења нових снага у Југославију, Нијемци реорганизовали своју окупациону армију“. Нијемци су ту реорганизацију извршили у лјето 1943. а не крајем године, дакле још прије капитулације Италије, иако су им и касније пристигала нова појачања. Нијемци нијесу крајем године отпочели операције за преотимање изгубљених позиција на југословенском ратишту, како се тврди на истој страни, већ су њихове операције у Словенији отпочели још у септембру, а исто тако и обалском појасу Хрватске, док су у октобру захватиле читав западни дио Југославије, а у децембру Босну и Санџак, па би то требало некако исправити.

На стр. 416. каже се да је „Партија у Србији морала да савлађује многе тешкоће, које се нијесу огледале само у присуству крупних њемачких и бугарских окупационих трупа и у масовним звјерствима недићеваца и четника над народом већ и у томе што је у ранијем периоду већина партијских руководстава и организа-

ција била разбијена“. Из ове формулације дало би се закључити да њемачке и бугарске трупе нијесу вршиле масовна звјерства, већ само недићевци и четници. Међутим, окупатори у вршењу тих звјерстава путем стријељања становништва због акција партизанских јединица и рушења комуникација и објеката на њима нијесу изостајали за квислинзима. Такође треба учинити опаску да се у 1943. години у Србији нијесу налазиле „крупне њемачке снаге“. Да би уништили „Титову државу“ у западним крајевима Југославије, Нијемци су крајем 1942. године из Србије тамо пребацили три своје дивизије (714, 717. и СС-дивизију „Принц Еуген“), тако да је тамо, поред полицијских јединица, остала је још само 704. њемачка дивизија која је са једним ојачаним пуком учествовала у бици на Сутјесци, а након тога, још јуна 1943. године, пребачена у Грчку. Али су зато у Србији биле три дивизије 1. бугарског окупационог корпуса, које су у јуну појачане још једном бугарском дивизијом. Уз то, тамо су још били Руски заштитни корпус, „Српска државна стража“, „Српски добровољачки корпус“ и четници Драже Михаиловића.

На стр. 429. тврди се да је „средином фебруара Мачекова руководећа група ХСС закључила споразум са усташком владом по којем би усташе и домобрани, у часу капитулације Њемачке, помогле Мачека у преузимању власти“. Да ли је одиста тај споразум склопљен, или су вођени преговори за склапање једног таквог споразума? Колико знам, усташе су биле вољне да такав уговор склопе, али је то Павелић пресјекао хапшењем усташких преговарача.

На стр. 431. дате су на свега 6 редака зимске операције у Југославији. Иако су почеле првих дана децембра 1943. године, оне су дате у поглављу 1944—1945. и уз то исувише уопштено — „на југословенском ратишту“, тако да се из *Прегледа* не може видјети које су територије Југославије тим операцијама биле обухваћене, нити које су снаге и с једне и с друге стране у њима учествовале. Чини се да су по свом значају заслуживале да им се да бар још неколико редака.

У свом излагању ја сам се нешто детаљније задржао на неким питањима, а посебно на значају четничког покрета и улози вођства Хрватске сељачке странке у рату и револуцији. За то сам, чини ми се, имао оправданих разлога. Ја сам стекао утисак да се у *Прегледу*, иако то писац вјероватно није желио, политичка ситуација у Југославији на почетку оружаног устанка, па и касније, приказује повољнијом и лакшом него што је стварно била. Тако читалац може доћи до погрешног закључка да је Комунистичка партија Југославије имала лак посао кад је подигла устанак у земљи и да је с лакоћом руководила ратом и револуцијом, кад су већ од почетка „народи Југославије у цјелини у ослободилачкој борби видјели гаранцију свог националног опстанка“, кад четници, као основне контрареволуционарне снаге, нијесу мо-

гли „осигурати шири утицај у народу, ни створити трајније упориште“, кад је „Партија успјела да спречи појаве братоубилачке борбе“, кад се већ 1941. године наговјештавало коначно распадање Хрватске сељачке странке и јављали су све виднији знаци колебања у домобранској војсци, а 1942. године процес распадања те странке постао доминантна појава у друштвено-политичким кретањима у Хрватској, док је домобранство ушло у такву кризу да се на њега више није могло рачунати, да би се у 1943. години распало и једно и друго, итд. итд.

Мени се чини да овакав приказ рата и револуције југословенских народа објективно умањује оне опромне напоре које је Комунистичка партија Југославије као организатор и руководилац на свом тешком путу морала да савлада. Сама чињеница да је само за првих осам мјесеци ослободилачке и револуционарне борбе она претрпјела губитке од преко 3.000 погинулих, или једну четвртину читавог свог чланства, указује на жестину тих борби и на тешкоће са којима се сукобљавала и које је морала да савлада. Дobar дио тих комуниста пао је у борби са квислиншким и контрареволуционарним снагама.

Али колико је опасно потцијенити снаге контрареволуције због умањавања улоге Комунистичке партије, још је опасније прецењивати те контрареволуционарне снаге и њихов утицај на ток рата и револуције. То би неминовно довело до приказивања ширег учешћа народних маса на страни контрареволуције него што је то стварно било. На то нас не смију навести неке нереалне процјене или сумњиви подаци који потичу из непријатељских или било којих других извора, јер су и окупатор и квислинзи, по правилу, настојали да прикажу политички однос снаге у нашој земљи повољнијим за њих него што је то стварно било. Крајње објективно приказивање догађаја омогућиће да се најбоље сагледа велика улога Комунистичке партије у рату и револуцији, да се сагледају велика прегнућа и жртве наших народа у борби за слободу и социјализам. Ти успјеси били су тако велики, чак грандиозни, да нема никакве потребе да се ту ма шта додаје.

Хтио бих на крају да кажем да овај *Преглед*, гледан у целини, и поред ових ситнијих недостатака који се дају отклонити без већих тешкоћа, по мом мишљењу, представља ствар од несумњиве вриједности о историји Савеза комуниста Југославије. Ако би се анализирано оно што је у њему добро у односу на неке мањкавости, оно позитивно толико доминира да се те слабости и недостаци једва запажају. *Преглед* је боља ствар коју имамо из области и због тога што је прије свега дао историју Комунистичке партије у југословенским размјерама, а код појединих република изношене су само најкарактеристичније специфичности. Ако су при изношењу тих специфичности у *Прегледу* и промакле неке грешке, ако су неке ствари недоречене, ако су неке формулације чак и контрадикторне или непрецизне, до чега је могло доћи и због краткоће времена да се евентуално дате примједбе међусоб-

но ускладе, то не умањује много његову вриједност. И војни аспект ослободилачког рата, који је овога пута сасвим изостао, при поновном издању може се дати у најнужнијем обиму на врло мало простора. Из ових разлога не бих се сложио са оним друговима који су мишљења да је *Преглед* слаб и да би га требало одбацити. Ова наша дискусија имала је за циљ да укаже на извјесне недостатке, како би се при поновном издању отклонили, па је тако треба и схватити.